

ΜΝΗΜΗ
ΕΛΕΝΗΣ ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ

ΕΚΔΟΤΙΚΑ ΚΑΙ
ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ
ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΜΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ Ζ' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ

Υπεύθυνος: *Χ. Α. Καραόγλου*

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1998

*Εκοίταξε τ' αστέρια, κι εκείνα αναγαλλιάσαν,
και την αχτιδοβόλησαν και δεν την εσκεπάσαν·
κι από το πέλαο, που πατεί χωρίς να το σουφρώνει,
κυπαρισένιο ανάερα τ' ανάστημα σηκώνει,
κι ανεί τς αγκάλες μ' έρωτα και με ταπεινοσύνη,
κι έδειξε πάσαν ομορφιά και πάσαν καλοσύνη.*

(Δ. Σολωμός, «Ο Κρητικός»)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ	13
ΠΑΝ. ΜΟΥΛΛΑΣ, Ελένης εγκώμιον	21
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΛΥΠΟΥΡΑΗΣ, Για την Ελένη	23
ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΙΕΡΗΣ, Για την «κυπριακή εμπειρία» της Ελένης Τσαντσάνογλου	27
Ν. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Μνημόσυνο για την Ελένη. Η πρώτη και τελευταία συνάντηση	29
ΕΥΔΟΞΟΣ ΤΣΟΛΑΚΗΣ, Παιδες του Μυροβλύτου	35
Ν. ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ - ΘΕΟΔΩΡΙΑΗ, Νεόφυτος Έγκλειστος. Εκδοτικά ζητήματα στα κείμενα ενός αυτοδίδακτου λογίου	41
WIM F. BAKKER, Εκδοτικά προβλήματα του <i>Θρήνου</i> του Μαρίνου Φαλιέρου	47
ARNOLD F. VAN GEMERT, Ερμηνευτικά προβλήματα του <i>Θρήνου</i> <i>εις τα Πάθη και την Σταύρωση του Χριστού</i> του Μαρίνου Φαλιέρου ..	55
ΠΑΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Μια δημόδης παραλλαγή του <i>Βαρλαάμ και</i> <i>Ιώασαφ</i> διαφορετική από τις άλλες	63
ΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ, Ο ποιητής του κρητικού ποιήματος <i>Βίος του Αγίου και Μεγάλου Νικολάου</i>	77
ΝΤΙΑ ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ, Από τη <i>Θυσία στον Ερωτόκριτο</i>	85
Γ. Μ. ΣΗΦΑΚΗΣ, Προβλήματα έκδοσης των δημοτικών τραγουδιών ...	99
ΜΙΛΤΟΣ ΠΕΧΛΙΒΑΝΟΣ, Οι εκδόσεις των <i>Λυρικών</i> του Αθανάσιου <i>Χριστόπουλου έως του τέλους του γραπτού</i>	115

ΜΑΡΙΛΙΖΑ ΜΗΤΣΟΥ, Τα <i>Πολιτικά Σοφίσματα</i> του Αθανασίου Χριστόπουλου: Από τον Μακιαβέλλι στην αρχαία σοφιστική	137
ΑΝΤΕΙΑ ΦΡΑΝΤΖΗ, Φιλολογικά / Ιδεολογικά παρεπόμενα της ορθογράφησης του ονόματος Βηλαράς	149
ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΛΟΥΔΗΣ, Κριτικά, ερμηνευτικά και εκδοτικά ζητήματα στο Σολωμό	155
ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗΣ Γ. ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ, Ερμηνευτικά στον Σολωμό. «Το χρυσόνειρο»: ένα λανθάνον λυρικό επεισόδιο στο Β' Σχεδιάσμα των <i>Ελεύθερων Πολιορκημένων</i>	181
VINCENZO ROTOLO, Σχόλια στον <i>Διάλογο</i> του Σολωμού	201
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΙΚΤΟΠΟΥΛΟΥ, Παρατηρήσεις για τη διγλωσσία του Σολωμού: ανάμεσα στα ιταλικά και τα ελληνικά	207
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΓΓΕΛΑΤΟΣ, Ειδολογικά ζητήματα στο έργο του Σολωμού: Η περίπτωση του δραματικού μονολόγου	231
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, Χαρακτηριστικά σολωμικών εκδόσεων στις τελευταίες δεκαετίες: από τον υποκειμενισμό των «συνθετικών» ανθολογιών ως την ακρίβεια της «αναλυτικής» μεθόδου έκδοσης των κειμένων	243
ΠΑΥΛΟΣ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, Διονυσίου Σολωμού Α' Σχεδιάσμα των <i>Ελεύθερων Πολιορκημένων</i> . Ένα παρέμβλητο τραγούδι στη <i>Γυναίκα της Ζάκυθος</i>	257
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΣΤΙΟΥ, Πίσω από το σατιρικό <i>Όνειρο</i> του Σολωμού ...	277
ΝΑΤΙΑ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ, «Μια φεγγαροντυμένη»: ποιητικά σύμβολα στον Σολωμό και στον Σεφέρη	293
Χ.-Δ. ΓΟΥΝΕΛΑΣ, Ίσκιος, αντίλαλος, αντανάκλαση και η πραγματικότητα στον Σολωμό: Μια φιλοσοφική προσέγγιση	319
ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, Τα Άπαντα. Ποια Άπαντα;	339

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΧΑΣΙΩΤΗ, Η πρώτη γνωριμία των Ισπανών με τη νεοελληνική λογοτεχνία	345
ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, Το όνειρο: ερμηνευτικά ζητήματα σε πεζά κείμενα του 19ου αιώνα (Παπαδιαμάντης, Βιζυηνός, Μητσάκης) ..	359
ΑΓΓΕΛΑ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ, Το όνειρο του ταξιδιού στα <i>Ψάθινα καπέλα</i> της Μαργαρίτας Λυμπεράκη	367
ΓΕΩΡΓΙΑ ΦΑΡΙΝΟΥ-ΜΑΛΑΜΑΤΑΡΗ, Αναγνώστες μυθιστορημάτων στα μυθιστορήματα του Ξενόπουλου	387
ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, Ποιητικές Ανθολογίες 1830-1900. Ανιχνεύοντας τη γραπτή παράδοση	405
ΕΦΗ ΧΡ. ΒΑΡΑΚΛΙΩΤΟΥ - Χ. Λ. ΚΑΡΑΟΓΛΟΥ - ΑΡΙΣΤΗ ΣΔΡΑΛΗ, Ποιητικές ανθολογίες 1901-1950 (Πρόδρομη ανακοίνωση)	431
ΑΓΛΑΪΑ ΚΕΧΑΓΙΑ-ΛΥΠΟΥΡΑΗ, <i>Freccia Futurista</i> : μια φωνή anti-tutto στην Ιταλία του Marinetti	455
ΙΩΑΝΝΑ ΣΙΒΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΠΛΑΝΗ, Μερικές παρατηρήσεις στην <i>Τελευταία Άνοιξη</i> της Ειρήνης της Αθηναίας	471
ΝΙΚΗ ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ, Από την αλληλογραφία του Στράτη Μυριβήλη με τον Γιώργο Κοτζιούλα	481
ΜΑΙΡΗ ΜΙΚΕ, Αναγνωστικά θυμητάρια στο <i>Μυθιστόρημα της κυρίας Έρσης</i> (1966) του Ν. Γ. Πεντζίκη	535
ΦΡΑΓΚΙΣΚΗ ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, Η μεταμόρφωση στο έργο του Ε. Χ. Γονατά	549
ΜΙΧΑΗΛΑ ΚΑΡΑΜΠΙΝΗ-ΙΑΤΡΟΥ, Ένας Γιάγκης και δυο Επτανήσιοι. Οι συναντήσεις του Ναθάνιελ Πάρκερ Γουίλις με τον Διονύσιο Σολωμό και τον Γ. Δ. Κανάλη	561

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΝΕΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ζ' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΗ ΣΤΗΝ
ΕΛΕΝΗ ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ

Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα
της νεοελληνικής λογοτεχνίας

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 25 - 27 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1996

Αίθουσα Τελετών παλαιού κτιρίου Φιλοσοφικής Σχολής

Πρώτη ημέρα ♦ (Πέμπτη, 25 Απριλίου)

Πρωινή συνεδρία

Α'

Πρόεδρος: Γιώργος Κεχαγιόγλου

- 09.00 – 11.00** Έναρξη των εργασιών της Επιστημονικής Συνάντησης. – Χαιρετισμοί του Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής και του Προέδρου του Τμήματος Φιλολογίας. Η προσωπικότητα και το έργο της Ελένης Τσαντσάνογλου. Σύντομες ομιλίες και αναφορές (5'-10') από τους συναδέλφους της, διδάσκοντες άλλων Πανεπιστημίων και φίλους: *Παν. Μουλλάς, Δημ. Αντουρλής, Δ. Ν. Μαρωνίτης, Μιχ. Πιερχής, Paola Minucci, Νίκος Καλογερόπουλος.*

- 11.00 – 11.30** Διάλειμμα

Β'

Πρόεδρος: Γιώργος Βελουδής

- 11.30 – 11.50** Εύδοξος Τσολάκης, «*Παίδες Μυροβλήτου*»
- 11.50 – 12.10** Νίκη Παπατριανταφύλλου, «*Νεόφυτος Έγκλειστος: Εκδοτικά ζητήματα στα κείμενα ενός αυτοδίδακτου λογίου*»
- 12.10 – 12.30** Wim Bakker, «*Εκδοτικά προβλήματα του Θρήνου του Μαρίνου Φαλιέρου*»
- 12.30 – 12.50** Arnold F. van Gemert, «*Ερμηνευτικά ζητήματα του Θρήνου του Μαρίνου Φαλιέρου*»
- 12.50 – 13.10** Πάνος Βασιλείου, «*Μία δημόδης παραλλαγή του μυθιστορημάτων Βαρλαάμ και Ιωάσαφ διαφορετική από τις άλλες*»
- 13.10 – 13.30** Συζήτηση

Απογευματινή Συνεδρία

Α΄

Πρόεδρος: Άλκης Αγγέλου

- 5.30 – 5.50 Γιάννης Μαυρομάτης, «Ο ποιητής του κρητικού ποιήματος “Βίος του Αγίου και Μεγάλου Νικολάου”»
- 5.50 – 6.10 Ν. Μ. Παναγιωτάκης «Νέες ειδήσεις για θεατρικές παραστάσεις στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη» [δεν πραγματοποιήθηκε]
- 6.10 – 6.30 Στέφ. Κακλαμάνης, «Το οριστικό terminus ante quem των έργων του Γεωργίου Χορτάτη»
- 6.30 – 6.50 Διάλειμμα

Β΄

Πρόεδρος: Αλέξης Πολίτης

- 6.50 – 7.10 Ντία Μ. Α. Φιλίππιδου, «Συγκριτικές παρατηρήσεις στη ρίμα της Θυσίας και του Ερωτόκριτου»
- 7.10 – 7.30 Μαρία Πολίτη, «Σπαράγματα χειρογράφων από τη Νάξο»
- 7.30 – 7.50 Γρηγόρης Σηφάκης, «Εκδοτικά προβλήματα του δημοτικού τραγουδιού»
- 7.50 – 8.30 Συζήτηση

Δεύτερη ημέρα ♦ (Παρασκευή, 26 Απριλίου)

Πρωινή συνεδρία

Α΄

Πρόεδρος: Εύδοξος Τσολάκης

- 09.10 – 09.30 Μίλτος Πεχλιβάνος, «Οι εκδόσεις των Λυρικών του Αθ. Χριστόπουλου. Ερμηνευτικά ζητήματα»
- 09.30 – 09.50 Μαριλίτσα Μητσού, «Τα Πολιτικά Σοφίσματα του Αθ. Χριστόπουλου»
- 09.50 – 10.10 Άντεια Φραντζή, «Φιλολογικά / ιδεολογικά παρεπόμενα της ορθογράφησης του ονόματος Βηλαράς»
- 10.10 – 10.30 Γιώργος Βελουδής, «Κριτικά, εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα στο Σολωμό»
- 10.30 – 10.50 Ερατοσθένης Καψωμένος, «Ερμηνευτικά στον Σολωμό»
- 10.50 – 11.10 Συζήτηση
- 11.30 – 11.50 Διάλειμμα

Β΄

Πρόεδρος: Wim Bakker

- 11.50 – 12.10 Vincenzo Rotolo, «Σχόλια γύρω από το Διάλογο του Σολωμού»
- 12.10 – 12.30 Κατερίνα Τικτοπούλου, «Παρατηρήσεις για τη διγλωσσία του Σολωμού: ανάμεσα στα ιταλικά και τα ελληνικά»
- 12.30 – 12.50 Δ. Αγγελάτος, «Ειδολογικά ζητήματα στο έργο του Σολωμού: Η περίπτωση του δραματικού μονολόγου»
- 12.50 – 13.10 Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Από τη φιλολογική συγκρότηση των Αυτογράφων Έργων και τις “αναλυτικές” εκδόσεις ως τις “συνθετικές” σολωμικές ανθολογίες: Το χρονικό μιας οπισθοδρόμησης»

13.10 – 13.30 Παύλος Αγγελόπουλος, «Το “Α’ Σχεδιάσμα” των Ελεύθερων Πολιορκημένων του Σολωμού: Ένα παρέμβλητο τραγούδι στη Γυναίκα της Ζάκυθος»

13.30 – 14.00 Συζήτηση

Απογευματινή συνεδρία*

Α΄

Πρόεδρος: Vincenzo Rotolo

5.30 – 5.50 Γιάννης Δάλλας, «Η υπονοούμενη ποιητική στην σταδιακή συγκρότηση του Κρητικού»

5.50 – 6.10 Κατερίνα Κωστίου, «Ο σατιρικός Σολωμός»

6.10 – 6.30 Νάτια Χαράλαμπίδου, «“Μια φεγγαροντυμένη”: ποιητικά σύμβολα στο Σολωμό και στο Σεφέρη»

6.30 – 6.50 Διάλειμμα

Β΄

Πρόεδρος: Γιάννης Δάλλας

6.50 – 7.10 Χ. - Δ. Γουνελάς, «Η αντανάκλαση, ο αντίλαλος, ο ίσκιος και η έννοια της εκπαίδευσης στον Σολωμό»

7.10 – 7.30 Άλκης Αγγέλου, «Τα Άπαντα. Ποια Άπαντα,»

7.30 – 7.50 Βίκυ Χατζηγεωργίου - Χασιάτη, «Η πρώτη γνωριμία των Ισπανών με τη νεοελληνική λογοτεχνία»

7.50 – 8.30 Συζήτηση

* Σπουδαστήριο Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας (αίθ. 208 νέου κτιρίου Φιλοσοφικής)

Τρίτη ημέρα ♦ (Σάββατο, 27 Απριλίου)

Α΄

Πρόεδρος: Ερατοσθένης Καψομένος

09.10 – 09.30 Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, «Το όνειρο: ερμηνευτικά ζητήματα σε πεζά κείμενα του 19ου αιώνα»

09.30 – 09.50 Αγγέλα Καστρινάκη, «Η λειτουργία του ονείρου: Το όνειρο της φυγής στα Ψάθινα καπέλα της Μαργαρίτας Λυμπεράκη»

09.50 – 10.10 Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη, «Αναγνώστες μυθιστορημάτων στα μυθιστορήματα του Γρ. Ξενοπούλου»

10.10 – 10.30 Λίζυ Τσιριμώκου, «Θρήνος “Υπό την συκίνη”»
[δεν πραγματοποιήθηκε]

10.30 – 10.50 Αλέξης Πολίτης, «Ποιητικές ανθολογίες 1835-1900. Ανιχνεύοντας την ποιητική παράδοση»

10.50 – 11.10 Συζήτηση

11.10 – 11.30 Διάλειμμα

Β΄

Πρόεδρος: Παν. Μουλλάς

11.30 – 11.50 Χ. Λ. Καραόγλου [συνεργασία Έφης Βαρακλιώτου και Αρτίστης Σδράλη], «Ποιητικές ανθολογίες 1901-1950. Πρόδρομη ανακοίνωση»

11.50 – 12.10 Αγλαΐα Κεχαγιά - Λυπουρλή, «Freccia Futurista: μια φωνή *anti-tutto* στην Ιταλία του Marinetti»

12.10 – 12.30 Ιωάννα Σιβροπούλου - Καπλάνη, «Μερικές παρατηρήσεις στην Τελευταία Άνοιξη της Ειρήνης της Αθηναίας»

12.30 – 12.50 Νίκη Λυκούργου, «Από την αλληλογραφία του Στράτη Μυριβήλη με τον Γιώργο Κοτζιούλα»

12.50 – 13.10 Μαίρη Μικέ, «Αναγνωστικά θυμητάρια στο Μυθιστόρημα της κυρίας Έρης του Ν. Γ. Πεντζίκη»

13.10 – 13.30 Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, «Το θέμα της μεταμόρφωσης στον Ε. Χ. Γονατά»

13.30 – 14.30 Συζήτηση - Λήξη των εργασιών

Πίσω από το σατιρικό *Όνειρο* του Σολωμού

ΌΠΩΣ ΕΧΕΙ ΔΕΙΞΕΙ Η ΣΟΛΩΜΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ, το σατιρικό *Όνειρο*, γραμμένο στα 1826 – χρονιά ιδιαίτερα σημαντική για την ποιητική πορεία του Σολωμού, μιας και τότε ξεκινούν ή εξελίσσονται κάποια από τα μείζονα ποιήματά του¹ – στέκεται ανάμεσα στα τρία πρώτα του σατιρικά ποιήματα που διακωμωδούν τον γιατρό Διονύσιο Ροΐδη και στο ωριμότερο και μείζον πεζό σατιρικό έργο του *Η Γυναίκα της Ζάκυνθος*.

Είναι γνωστό ότι, όταν ο Σολωμός έρχεται στη Ζάκυνθο, το 1818, βρίσκει πλούσια σατιρική παραγωγή· το κατά πόσο επηρεάζεται από αυτήν έχει ήδη μελετηθεί ή είναι, σε πολλές περιπτώσεις, ανέφικτο να μελετηθεί, διότι πολλά από τα κείμενα λανθάνουν². Δεν υπάρχει πάντως αμφιβολία πως τα πρώτα του σατιρικά ποιήματα, με τις ιταλικές φράσεις, τις λατινικές λέξεις και την προφορική τους δομή, εξακολουθούν την παράδοση της ζακυνθινής σάτιρας, το πνεύμα της οποίας ο Γουζέλης συνοψίζει στον πρόλογο του *Χάση*: «Ο σκοπός του πονήματος είναι ειλικρινέστατος· ο σκοπός δεν είναι διά άλλο, πάρεξ διά ξεφάντωσιν των φίλων»³.

Στο *Όνειρο* του 1826 τα σατιρικά βέλη είναι σαφώς πιο αιχμηρά σε σχέση με τις προηγούμενες σατιρικές συνθέσεις του ποιητή, η σύνθεση ωριμότερη, η γλώσσα απαλλαγμένη από ξένα στοιχεία. «Στο σατιρικό *Όνειρο* υπάρχουν αρκετά ση-

1. Διονύσιος Σολωμός, *Η Γυναίκα της Ζάκυνθος*, εισαγωγή, κείμενο, γλωσσάρι Ελένη Τσαντάνογλου, Ωκεανίδα, Αθήνα 1993, σ. 10.

2. Για παράδειγμα, ποια είναι η σχέση των κωμωδιών *Γιαννιώτες* ή *Ψευτογιατροί* (1749) ή *Μοραΐτες* του Σαβόγια Ρούσμελη με τις σάτιρες του Σολωμού για τον γιατρό Ροΐδη, ή ποιες είναι οι οφειλές στη σύνολη σατιρική παραγωγή του Νικολάου Κουτούζη. Για τις περιπτώσεις που στάθηκε δυνατό να βρεθούν επιρροές βλ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, *Επτανησιακή λογοτεχνία*, τ. Α', Γρηγόρης, Αθήνα 1970, σ. 11, 24-25· βλ. επίσης του ίδιου *Προσολωμικοί*, τχ. Β', *Νικόλαος Κουτούζης*, Αθήνα 1966· Γ. Θ. Ζώρα - Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, *Επτανήσιοι προσολωμικοί ποιηταί*, Αθήνα 1953, σ. 9, 11, 17-19, 25, 29. Βλ. επίσης τη διατριβή του Εμμ. Κ. Χατζηγιακουμή *Νεοελληνικάί πηγαί του Σολωμού* (Κρητική λογοτεχνία, Δημώδη μεσαιωνικά κείμενα, δημοτική ποίησης), Αθήνα 1968.

3. Ντίνου Κονόμου, *Ζακυνθινοί Σατιρογράφοι*, Αθήνα 1962, σ. 21.

μάδια ωριμότητας, όχι μόνο στα θέματα αλλά και στον τόνο και στην τεχνική του ποιήματος, η εξάρτηση όμως του Σολωμού από τους Επτανήσιους σατιρικούς προγόνους του, παρόλο που το *Όνειρο* ως ποιητικό επίτευγμα στέκει ασυγκρίτως πιο ψηλά από τα έργα εκείνων, είναι ακόμη φανερή», παρατηρεί η Ελένη Τσαντσάνογλου το 1979. «Η ποιητική μετουσίωση των σατιρικών θεμάτων είναι πρωτοβάθμια, ο προσωπικός στόχος είναι απροκάλυπτα φανερός όσο κι αν η στηλίτευση των συγκεκριμένων αρνητικών πράξεων του σατιριζομένου μπορεί να έχει γενικότερη ισχύ»⁴. Η ίδια μελετήτρια, λίγα χρόνια αργότερα, θεωρεί πως το *Όνειρο* μαζί με τη *Φαρμακωμένη* αποτελούν μία σύνθεση με δύο πόλους, μέσα από την αντιπαράθεση των οποίων σατιρίζεται ακόμη πιο έντονα «η κοντόφθαλμη συμβατικότητα και η υποκρισία του κοινωνικού περιγυρού»⁵. Η σολωμική έρευνα έχει δώσει επαρκείς πληροφορίες σχετικά με τα τυπικά χαρακτηριστικά και την πραγματολογική υποδομή του ποιήματος· όσο για την ενδιαφέρουσα δομή του και τη λειτουργία του σατιρικού προσώπου του Κουτούζη έχουν κι αυτά μελετηθεί με ευαισθησία και κριτική οξυδέρκεια από την Ελένη Τσαντσάνογλου⁶.

Σκοπός της σημερινής μου ανακοίνωσης είναι να διατυπώσω κάποιες σκέψεις για τη σατιρική λειτουργία του ονείρου και για τη διακειμενική υπόσταση του ποιήματος· για τους ήχους που ακούγονται στο βάθος του έργου, ήχους που είτε σχετίζονται με τη λειτουργία της ειρωνείας και την παρωδική χρήση του λόγου είτε όχι, οπωσδήποτε διαπερνούν ως αίσθηση τους σολωμικούς στίχους για να υπενθυμίσουν τη μεγάλη πνευματική περιουσία του ποιητή.

Το ποίημα ξεκινά με μια αποστροφή: η χρήση του ρήματος «διηγηθώ» προϋποθέτει τουλάχιστον έναν ακροατή-αναγνώστη, έστω νοερό, στον οποίο απευθύνεται το ποιητικό «εγώ» (στ. 1-8)⁷.

Ο Σπύρος Καββαδίας αναζητώντας παροιμίες και παροιμακές φράσεις πίσω από τους στίχους του Σολωμού θεωρεί «μάλλον βέβαιο, ότι οι στίχοι αυτοί του Σολωμού προϋποθέτουν τη γνωστή παροιμία ή έμμετρο, με τη μορφή δίστιχου, γνωμικό, σαν αυτό που μαρτυρεί ο Ζώης».

*όποιος τη νύχτα προβατεί ή κλέφτει ή πορνεύει
ή κοπελούλες κνηγά ή σκοτωμό γυρεύει.*

Το γνωμικό τούτο λαϊκό δίστιχο είναι ευρύτερα γνωστό:

4. Ελένη Τσαντσάνογλου, «Διονύσιος Σολωμός», *Σάτιρα και πολιτική στη νεώτερη Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1979, σ. 14.

5. Διονύσιος Σολωμός, *Η Γυναίκα της Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 10.

6. Λίνος Πολίτης, «Χρονολογικά ζητήματα σε ποιήματα του Σολωμού», *Γύρω στο Σολωμό*, Collection de l'Institut Français d'Athènes, Athènes 1958, σ. 86-87. Διονύσιος Σολωμός, *Η Γυναίκα της Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 14-15. Ελένη Τσαντσάνογλου, «Διονύσιος Σολωμός», ό.π., σ. 10-14.

7. Διονυσίου Σολωμού, *Απαντα*, τ. Α', επιμέλεια-σημειώσεις Λίνου Πολίτη, Ίκαρος, Αθήνα 1979. Το ποίημα παρατίθεται στο τέλος της εργασίας, σε επίμετρο, όπου και γίνονται και οι παραπομπές.

*Όποιος τη νύχτα περπατεί ή κλέβει ή πορνεύει
ή την αγάπη του έχασε και πάει και τη γυρεύει»⁸.*

Ωστόσο, πίσω από τους στίχους του Σολωμού νομίζω πως ακούγεται ο Πουκ, το δαιμόνιο από το *Όνειρο καλοκαιρινής νύχτας* του Σαίξπηρ, αν μείνει κανείς λιγότερο στο γράμμα και περισσότερο στο πνεύμα ίσως και στο ρυθμό των στίχων, όπως πιθανότατα τους διάβασε ή άκουσε ο ποιητής. Ο Πουκ απευθύνεται στο κοινό λέγοντας:

Now it is the time of night,
That the graves, all gaping wide,
Every one lets forth his sprite,
In the churchway paths to glide:
And we fairies, that do run
By the triple Hecate's team
From the presence of the sun,
Following darkness like a dream.
(πρ. Ε', στ. 382-388)⁹

Στο τέλος του θεατρικού έργου, επίσης, ο Πουκ επισημαίνει:

That you have but slumb' red here,
While these visions did appear.
And this weak and idle theme,
No more yielding but a dream.
(πρ. Ε', στ. 427-430)

Υπενθυμίζω πως και ο Σολωμός τελειώνει το ποίημά του υπογραμμίζοντας ότι πρόκειται για όνειρο (στ. 219).

Αν κανείς διαβάσει το ποίημα έχοντας στο νου το *Όνειρο* του Σαίξπηρ, μπορεί να ανιχνεύσει κάποιες πιο συγκεκριμένες συγγένειες. Κατ' αρχήν δεν μπορεί να μην προσέξει τον κοινό μετρικό βηματισμό, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι το ποίημα δεν διαφοροποιείται μετρικά από τα προηγούμενα σατιρικά ποιήματα του 1824 και από πολλά ποιήματα προσολωμικών ποιητών· έπειτα, τη δυναμική παρουσία και λειτουργία του ονείρου και στα δύο έργα. Βέβαια, το τέχνασμα του ονείρου ήταν κοινός τόπος στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία, και η παρουσία του Σαίξπηρ πολύ έντονη· η ανερευνήτη όμως ακόμη σχέση του Σολωμού της πρώιμης περιόδου με τον Σαίξπηρ καθιστά χρήσιμο κάθε εγχείρημα αποτίμησης αυτής της

8. Σπύρος Αλ. Καββαδίας, *Η λαϊκή ζωή και γλώσσα στο ελληνόγλωσσο έργο του Διονυσίου Σολωμού*, Περίτλους, Αθήνα 1987, σ. 21.

9. Η έκδοση που χρησιμοποίησα για το σαίξπηρικό κείμενο είναι του Wolfgang Clemen (ed.), William Shakespeare, *A Summer night's dream*, A signet classic, London 1963. Την εποχή που ο ποιητής ζούσε στην Ιταλία κυκλοφορούσαν αρκετές εκδόσεις των έργων του Σαίξπηρ επιμελημένες από τους Samuel Johnson, George Steevens και Isaac Reed.

σχέσης. Υπάρχουν ίχνη που επιτρέπουν να σκεφθεί κανείς ότι ο Σολωμός το 1826 είναι τόσο καλά εξοικειωμένος με το έργο του Άγγλου ποιητή, ώστε να υπάρχει ένας απόηχος από το έργο του, έστω και ασύνειδα, έστω και όχι πάντα φανερός. Αλλά πριν επανέλθουμε στη γόνιμη σχέση του Σολωμού με τον Σαίξπηρ, ας δούμε από πιο κοντά κάποια χαρακτηριστικά του ποιήματος, τα οποία σχετίζονται με τη σάτιρα και την ειρωνεία και κυρίως τη σατιρική λειτουργία του ονείρου.

Το σατιρικό *Όνειρο* δομείται πάνω σε ισχυρές αντιθέσεις: ήδη δηλαδή μπορεί να ανιχνεύσει κανείς αυτό που η Τσαντσάνογλου αποκαλεί «χρήση δυαδικής αντίθεσης» μιλώντας για το *Σύνθεμα* του 1833-34¹⁰. Σε επίπεδο περιεχομένου η χρήση της δυαδικής αντίθεσης είναι ευρύτατη, εφόσον εύκολα ανιχνεύεται σε ζεύγη αντιθέτων όπως πλούσιος - φτωχός, τίμιος - άτιμος, ηθικός - ανήθικος, ιδιωτικός - δημόσιος, λογικός - παράλογος, χαρά - λύπη, καλή ώρα - κακή ώρα κτλ. Κάποτε παρουσιάζεται εξαιρετικά έντονη: ίσως πιο καιρία στιγμή της είναι «μέσα στους κατερούς σατιρικούς στίχους, το ξαφνικό γαλήνιο φως», όπως το ονομάζει ο Λίβος Πολίτης, που προσφέρουν οι στίχοι 122-126.

Εδώ πρέπει να τονισθεί, για την έξοχη χρήση της ειρωνείας, η δυαδική αντίθεση την οποία υπογραμμίζει η δήθεν επεξηγήση (: «σ' άλλους τόπους εννώ / Κλεψιάς, φόνους κι όχι εδώ»). Σημαντικότερη όμως, ίσως, αναδεικνύεται η αντίθεση του φυσικού με το υπερφυσικό, της πραγματικότητας με το όνειρο. Το τέχνασμα του ονείρου χρησιμοποιείται εδώ για πρώτη φορά από τον Σολωμό ως τέχνασμα υποστήριξης της σάτιρας¹¹: η έντονη παρουσία του οδηγεί, δικαιολογημένα, στην τιτλοφόρηση του ποιήματος «όνειρο»¹²: στο εξής το όνειρο ή το όραμα θα συμβαδίζει πολλές φορές με το σατιρικό προσωπείο και τη σάτιρα, επιλογή καθόλου τυχαία, όπως θα φανεί παρακάτω¹³. Η χρήση της λέξης «όνειρο» στην πρώτη στροφή του ποιήματος είναι ήδη φορτισμένη ειρωνικά τόσο από τον τρόπο, τον οποίο επιλέγει ο ποιητής για να μας εισαγάγει στον χωροχρόνο του ποιήματος, όσο και από τον ρητό χαρακτηρισμό: «είδα ένα όνειρο μουρλό». Ακολούθως, η αφήγηση του ονείρου «διορθώνει» ένα ιστορικό συμβάν (τη δημοσία δαπάνη και εν τιμαίς κηδεία ενός ανθρώπου που άξιζε ακριβώς τα αντίθετα) περνώντας από την ήπια χρήση της παρωδίας ενός συγκεκριμένου τελετουργικού και δεδομένων συμπεριφορών στην όλο και οξύτερη σάτιρα των προσώπων που στηλιτεύονται (Ιωάννης Μαρτινέγκος, κοινωνικός περιγυρός). Η λειτουργία της σάτιρας γίνεται καταλυτι-

10. Ελένη Τσαντσάνογλου, «Διονύσιος Σολωμός», ό.π., σ. 40.

11. Το όνειρο έχει χρησιμοποιήσει ο ποιητής και στα πρώιμα ποιήματα *Το όνειρο και Η σκιά του Ομήρου*, αλλά όχι με σατιρικό στόχο.

12. Το ποίημα δημοσιεύεται για πρώτη φορά στο περ. *Ο Εωσφόρος* [Κέρκυρα] 1 (25 Οκτωβρίου 1858) (βλ. *Απ.* 1, 370). Δεν αποκλείεται να τιτλοφορείται εδώ για πρώτη φορά «Το Όνειρο» και ο Πολυλάς να ακολουθεί.

13. Για την τυπολογία των ονείρων στο έργο του Σολωμού βλ. Ελένη Τσαντσάνογλου, *Μια λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Σολωμού*, Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 135-155 (ειδικότερα για το *Όνειρο* του 1826 βλ. σ. 136-138). Η λειτουργία του ονείρου σε σχέση με τη σάτιρα στο έργο του Σολωμού αποτελεί αντικείμενο μελέτης μου, η οποία βρίσκεται υπό εκπόνηση.

κότερη ακριβώς χάρη στις ισχυρές αντιθέσεις που υπόκεινται στη χρήση του ονείρου, αφού το όνειρο, ως γενικότερη συνθήκη, υποδηλώνει μια μη ρεαλιστική κατάσταση, όπου συνήθως μπορούν και χωρούν ετερόκλητα, παράλογα ή και αντιφατικά στοιχεία μαζί με το συμβολικό τους περιεχόμενο. Εδώ όμως το περιεχόμενο του ονείρου (η κηδεία και ταφή ενός υπαρκτού προσώπου) είναι δύναμι ρεαλιστικό. Η ειρωνική λειτουργία του εντείνεται όχι μόνο από την ιδιαίτερη φόρτιση αλλά και από τη διττή σήμανση της λέξης «όνειρο», που μπορεί να είναι συνώνυμη του υπερφυσικού αλλά και του απραγματοποίητου. Επομένως, η δομή του ποιήματος είναι σαφής υπαινιγμός για τη φύση και τη σημασία του ποιήματος: η αποκατάσταση της δικαιοσύνης, ο στόχος, δηλαδή, της σάτιρας, παραμένει σε ονειρικό επίπεδο, αφού η κοινωνική υποκρισία υπερισχύει και το τετελεσμένο είναι αμετάκλητο. Η εναλλακτική πραγματικότητα, όμως, που δημιουργεί το όνειρο, η αφήγηση δηλαδή του ποιητικού «εγώ», μπορεί να μην αποκαθιστά τη διαταραγμένη τάξη, ωστόσο δίνει διέξοδο στην εμποδισμένη κοινωνική ευαισθησία του ποιητή. Έτσι η λογοτεχνία, συγκεκριμένα η ποίηση, καλείται να υποκαταστήσει τη ζωή και η φαντασία την πραγματικότητα. Ασφαλώς, το προσωπείο του Κουτούζη είναι το άλλοθι του ποιητή και συνάμα η ελευθερία του: όμως το ήθος του ποιήματος τελικά σφραγίζεται από την αμφισημία της λέξης «όνειρο». Αμφισημία που σταδιακά αίρεται, καθώς η σάτιρα και η παρωδία εκτοπίζουν την αρχική οπτική που μπορεί να υποβάλει το ονειρικό σχήμα. Θα μπορούσε να πάει κανείς πιο μακριά και να υπαινιχθεί την ύπαρξη ενός λανθάνοντος προσωπείου: όπως ο Πουκ, το δαιμόνιο, στο *Όνειρο* του Άγγλου ποιητή, έτσι και ο ονειροπαθής ποιητής στο *Όνειρο* του Σολωμού λειτουργεί καταλυτικά για τον κόσμο των ανθρώπων και των πραγμάτων παίρνοντας την απαιτούμενη απόσταση από το έργο, παίζοντας τον ρόλο του σατιριστή, του τιμωρού, του κριτή, κατευθύνοντας τις τύχες των άλλων, προσπαθώντας να αποκαταστήσει τις διαταραγμένες ισορροπίες: τουλάχιστον για όσο διαρκεί το όνειρο και στα δύο έργα. Όπως θα δούμε παρακάτω, και το προσωπείο του Κουτούζη λειτουργεί με παρόμοιο τρόπο. Εδώ νομίζω πως πρέπει να συνυπολογιστεί η θεατρική δομή του ποιήματος: πρόκειται για την παρωδική σκηηνική παρουσίαση μιας πραγματικής τελετής και για τη δραματοποίηση ενός ιστορικού προσώπου, του Ιωάννη Μαρτινέγκου, για να αφήσω απ' έξω τον μονόλογο του Νικολάου Κουτούζη, στον οποίο θα επανέλθω.

Μπορεί να θεωρηθεί κανείς το λανθάνον προσωπείο ως προϊόν νοσηρής φιλολογικής φαντασίας, όμως η σχέση του Σολωμού με τον Σαίξπηρ, έτσι όπως στοιχειοθετείται από την έρευνα, αφήνει περιθώρια για ρησκιόδυνες υποθέσεις. Τη βιβλιογραφία γύρω από αυτήν τη σχέση συνοψίζει άριστα ο Γιώργος Βελουδής στο πόνημά του για τον Σολωμό¹⁴. Πολύ συνοπτικά θυμίζω πως ο Σολωμός θεωρείται από πολλούς μελετητές ο πρώτος μεταφραστής του Σαίξπηρ στην Ελλάδα για την αχρονολόγητη αλλά οπωσδήποτε πρώιμη *Μίμηση του τραγουδιού της Δεσ-*

14. Γιώργος Βελουδής, *Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική Ποίηση και Ποιητική. Οι γερμανικές πηγές*, Γνώση, Αθήνα 1989, passim.

δεμόνας (Απ. 1, 314-316)¹⁵ — αν δεν μετρήσουμε την αδημοσίευτη μετάφραση του Μάκμπεθ του Ανδρέα Θεοτόκη (1819) και την άφαντη παράφραση του Γεωργίου Σακελλαρίου Ρωμαιοί και Ιουλία (1879)¹⁶. Εδώ πρέπει να συνυπολογίσουμε και τις αναφορές στον Σαίξπηρ, οι οποίες απαντούν στον *Διάλογο* (1824)¹⁷. όλα δηλα-

15. Βλ. Γιάννης Σιδέρης, «Το τραγούδι της Διοδαίμονας», *Παρασκήνια* (24.8.1940).

16. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 14-16, 38-39. Γιάννης Σιδέρης, «Ο Σαίξπηρ στην Ελλάδα», *Νέα Εστία* ΚΘ' (1941) 46 και «Ο Σαίξπηρ στην Ελλάδα. I. Πρώτες γνωριμίες με τον ποιητή», *Θέατρο* 13 (Γενάρης-Φλεβάρης 1964) 27. Panos Karagiorgos, «The first Greek translation of Shakespeare: *Makbeth* by Andreas Theotokis (1819)», *Δωδώνη* Ε' (1976) 223-241.

17. Τις αναφορές αυτές επισημαίνει πρώτος ο Γιάννης Σιδέρης (Γιάννης Σιδέρης, «Ο Σαίξπηρ στην Ελλάδα. I. Πρώτες γνωριμίες με τον ποιητή», ό.π., σ. 29):

«ΠΟΙΗΤ. Τι λες; ώς τότε θα πηγαίνω εμπρός αυτή η υπόθεσι; ένας λαός από το ένα μέρος να ομιλή 'ς έναν τρόπο, ολίγοι άνθρωποι από το άλλο να ελπίζουν να κάμουν τον λαόν να ομιλή μίαν γλώσσαν 'δικήν τους.

ΦΙΛ. Για κάποιον καιρό η υπόθεσι θέλει εξακολουθήσει· η αλήθεια είναι καλή Θεά, αλλά τα πάθη του ανθρώπου συχνότατα τη νομίζουν εχθράν. Κάποιοι γνωρίζουν την αλήθεια, αλλά επειδή γράφοντας εις εκείνον τον τρόπον τον σκοτεινόν απόχτησαν κάποια φήμη σοφίας, τον ακολουθούν, ας είναι και σφαλερός.

ΠΟΙΗΤ. Λοιπόν είναι αξιοπαρομοίαστοι με τους ανθρώπους οι οποίοι για να ζήσουν ποθούν φαρμάκι.

ΦΙΛ. Περιγράφει το εργαστήρι ενός από αυτούς ο Σείκιστηρ εξαίρετα και θέλω να σου θυμίσω τα λόγια του γιατί τη αληθεία μου ξαναθυμούν τον τρόπον εις τον οποίον είναι γραμμένα τα βιβλία των Σοφολογιστών — εκρέμονταν από το πατερό του φτωχότατου εργαστηρίου μια ξεροχελώνα ένας κροκόδειλος αχρωμένος και άλλα δερμάτια άσκημων ψαριών· ήταν τριγύρο πολλά συρτάρια αδειανά με επιγραφαίς αγγεία από χοντρόπηλο πράσινο, ήταν φούσκες, ήταν βρομόχορτα παληωμένα κακομοιριασμένα δεμάτια βούρλα παληά κομμάτια από διαφόρων λογιών ιατρικά αρηά σπαρμένα εδώ κ' εκεί για να προκαλέσουν τον αγοραστή.»

Ο Σαίξπηρ εδώ βοηθάει τον αγώνα για τη δημοτική —αργότερα θα τον βοηθήσει θετικότερα, πρακτικά, με τις μεταφράσεις έργων του— παρουσιάζεται σαν ένας γνώριμος ενός απλώς τίμιου και γνωστικού ανθρώπου του φίλου σαν να πρόκειται και χωρίς να το θέλει ο Σολωμός να μας πει ότι τέτοιον ήταν όσοι ξέρανε από Σαίξπηρ εκείνο τον καιρό.

Τον μεγάλο Βρεταννό τον θυμάται ο «Διάλογος» και σε άλλο σημείο στη μέση μάλλον.

«ΣΟΦ. Τι ευγένειαν ημπορούν να έχουν οι λέξεις μας αν ήναι φθαρμένες;

ΠΟΙΗΤ. Την ευγένειαν οπου είχαν οι αγγλικαίς πριν γράψη ο Σείκιστηρ...»

Και προς το τέλος:

«ΠΟΙΗΤ. Χαίρετε λοιπόν, θείοι τόνοι, οξείαις, βαρείαις, περισπωμέναις!

Χαίρετε, ψιλαίς δασείαις, σιγμαίς, μεσοστιγμαίς, ερωτηματικαίς, χαίρετε! Ο κόσμος τρέμει τη δύναμί σας. Εσείς εμπνεύσετε πριν γεννηθείτε τον Όμηρο..., εσείς τον Σείκιστηρ όταν επαράσταινε τον Λέαρ τον Άμλετ τον Οτέλλο τον Μάκμπεθ και αναρχίαζεν ο κόσμος της Αγγλίας...»

Ο Σολωμός θυμάται τον Σαίξπηρ και στο σύντομο απόσπασμα του «Διαλόγου» που δημοσιεύει ο Λ. Πολίτης στο Β' τόμο των «Απάντων» (Ίκαρος, 1945, σ. 29):

δη πριν ή πολύ κοντά στο 1826 (για να περιοριστούμε ως τη στιγμή που γράφεται το ποίημα)¹⁸. Νομίζω πως δεν χρειάζεται να επεκταθώ περισσότερο στο θέμα της σχέσης του Σολωμού με τον Σαίξπηρ, εντοπισμένο, όπως ήδη αναφέρθηκε, από την έρευνα. Είναι φυσικό η καλλιτεχνική ιδιοσυγκρασία και οι πεποιθήσεις του Σολωμού για τη γλώσσα και την ποιητική δημιουργία να τον οδήγησαν κάποια στιγμή, αρκετά νωρίς, στον Σαίξπηρ· και είχε κάθε ευκαιρία να εξοικειωθεί με το έργο του Άγγλου ποιητή πριν έρθει στα Επτάνησα, στην Ιταλία, όπου ανθούσε η «αρτικόμιστος αγγλογερμανική [ποιητική σχολή], ην εξεπροσώπευον προ πάντων οι δαιμόνιοι Shakespeare, Schiller και Goethe»¹⁹. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, το μείζον θέμα «Σολωμός - Σαίξπηρ» ανήκει στα desiderata μιας ειδικότερης και συστηματικότερης μελέτης²⁰. Έχω την υπόνοια πως ίσως τότε δειχθεί ότι τα σημεία όπου υπάρχει μια αντανάκλαστική επίδραση του Σαίξπηρ είναι πολύ περισσότερα από εκείνα όπου γίνεται σαφής αναφορά στο όνομά του ή στο έργο του, ό,τι δηλαδή έχει εντοπίσει μέχρι τώρα η σολωμική έρευνα, επικυρώνοντας «τη διαρκή παρουσία του Shakespeare στη σκέψη του [Σολωμού] ως φορέα της ρομαντικής ιδεολογίας της καλλιτεχνικής "ιδιοφυίας"»²¹. Παράλληλα, ενδέχεται η παρουσία του Άγγλου δραματουργού στην πρώιμη φάση του σολωμικού έργου να είναι δραστηκότερη απ' ό,τι πιστεύεται, εφόσον τα σημαντικότερα πορίσματα της έρευνας μέχρι σήμερα αφορούν κυρίως την ώριμη φάση της Κέρκυρας και έναν Σαίξπηρ ο οποίος έρχεται «κατευθείαν από τη γερμανική πολιτισμική αγορά»²².

Επιστρέφοντας στο σατιρικό *Όνειρο* πρέπει να επισημανθεί ότι μέσω του τεχνάσματος του ονειρίου ο ποιητής δυναμώνει την ειρωνική ένταση δημιουργώντας «διπτή επίγνωση» (double awareness): το ίδιο το όνειρο παραμένει απρόσιτο στον πρωταγωνιστή του (τον Κουτούζη)· αλλά και το ίδιο το ποιητικό «εγώ», όσο διαρκεί το όνειρο, βρίσκεται στο στόχαστρο της ειρωνείας, εφόσον δεν έχει συνείδηση του ονειρίου. Ο αναγνώστης —πολύ περισσότερο ο αναγνώστης του 1826— γνωρίζοντας την ταυτότητα του Κουτούζη και την πολιτεία του νεκρού μπορεί να λάβει

«Αλλά ο Σολωμός δεν απομακρύνθηκε από την ατμόσφαιρα του Σαίξπηρ· [...] Γνήσιος ποιητής ο Σολωμός δε μπορούσε παρά να 'χει τιμή προς τα καινούρια πλάι με τα «αιώνια» που μέσα σ' αυτά θα λάβει σε λίγο και για πάντα, τη θέση του και ο Σαίξπηρ.»

18. Για την παρουσία του Σαίξπηρ στον *Διάλογο* βλ. και Κ. Θ. Δημαράς, ό.π., σ. 135. Γενικότερα για την επιρροή του Σαίξπηρ στον Σολωμό βλ. επίσης: Κώστα Καιροφύλα, «Οι μεταφράσεις του Σολωμού» και «Τα ιταλικά ποιήματα του Σολωμού», *Η ζωή και το έργο του Σολωμού*, Βιβλ. Ιωάν. Σιδέρη, Αθήνα χ.χ.έ., σ. 453-454 και 543 αντίστοιχα· Β. Μ. Raizis, «Solomos and the Britannic Muses», *Neohellenica* 1 (1970) 94-121· Louis Coutelle, *Πλαισιώνοντας τον Σολωμό* (1965-1989), Νεφέλη, Αθήνα 1990, σ. 115-117.

19. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, προλεγόμενα Σπύρου Δε Βιάζη, τυπ. Ραφτάνη, 1880, σ. ιδ'. Βλ. επίσης τα πολύ χρήσιμα σχόλια του Γιώργου Βελουδή σχετικά με το δοκίμιο της Elizabeth Montagu, *An Essay on the Writings and Genius of Shakespeare Compared with the Greek and French Dramatic Poets* (1769) (ό.π., σ. 250-251).

20. Γιώργος Βελουδής, ό.π., σ. 360.

21. Γιώργος Βελουδής, ό.π., σ. 360-361.

22. Γιώργος Βελουδής, ό.π., σ. 230.

ενεργό μέρος στη σάτιρα κάνοντας τις απαιτούμενες ταυτίσεις και αποκωδικοποιώντας τα ποικίλα ειρωνικά τεχνάσματα. Μια από τις εξοχότερες στιγμές του ποιήματος και της λειτουργίας του ονείρου ως σατιρικού τεχνάσματος συμπίπτει με την κορύφωση της έντασης, την οποία καταλύει η αφύπνιση (στ. 219) υπονομεύοντας όχι μόνο τη σατιρική λειτουργία του ποιητή μέσω της αυτοειρωνείας, αλλά και τις προσδοκίες του αναγνώστη που μεταβάλλεται σε θύμα της ειρωνείας, αφού η συμβατική υποκριτική του συμπεριφορά είναι αναπόδραστη²³.

Όπως είπαμε παραπάνω, το προσωπείο του Κουτούζη είναι η ελευθερία του Σολωμού, που για πρώτη φορά αποτολμά να γράψει σάτιρα αιχμηρή και όχι απλώς παιγνιώδη²⁴. Δεν υπάρχει δυνατότητα να μελετήσουμε τυχόν άλλες επιδράσεις του σατιρικού ιερωμένου στο *Όνειρο*, διότι δεν έχουμε στη διάθεσή μας όλο το έργο του²⁵. Όμως, εκτός από την περιγραφή του σατιρικού ποιητή, όπου εμπιρεύονται στοιχεία παρωδίας (στ. 55-64), και η εμφάνισή του στο ποίημα γίνεται με ανάλογο τρόπο (στ. 46-54)²⁶. Νομίζω πως εδώ, πίσω από την επιμονή του ποιητή στη λέξη «σκουζίμο» και «σκουίζει» μπορεί να εντοπιστεί ένας άλλος ήχος, αυτή τη φορά του ίδιου του Κουτούζη.

*Όλοι βρίζουν τον Κουτούζη,
που στ' αλήθεια πάντα σκουίζει,*

διαπιστώνει ο ίδιος για το έργο του. Το δίστιχο βέβαια δημοσιεύτηκε το 1886, αλλά ήταν ευρύτατα γνωστό στη Ζάκυνθο της εποχής του Σολωμού²⁷. Μέσα από αυτήν την οπτική η παρήχηση του συμπλέγματος σκ (σκουζίμο, σκουίζει, ίσκιος) δεν ακούγεται τόσο αθώα. Επιπλέον, ίσως η ύπαρξη των αποσιωπητικών (στ. 53) — του Σολωμού ή του εκδότη του — εδώ δεν ενδιαφέρει πολύ — λειτουργεί προς την ίδια κατεύθυνση, εφόσον επιστράφη την προσοχή του αναγνώστη σε ό,τι δεν διατυπώνεται, σε ό,τι υπονοείται. Ακόμη, η δισημία της λέξης «σκουίζω» (: θρηνώ, διαμαρτύρομαι) δημιουργεί ένα δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης, όπου οι στίχοι 51-53 λειτουργούν ειρωνικά. Αν τώρα συνυπολογίσει κανείς και τη σημασία του ομόηχου με το ελληνικό (σκουίζει) ιταλικού ρήματος (scusi), η οποία αυτόματα θα ανακα-

23. Για το προσωπείο του ποιητή και τη λειτουργία του, καθώς και για το λογοτεχνικό θέμα της ποιητικής δικαιοσύνης βλ. τα όσα γράφει η Τσαντσάνογλου στον πρόλογο της έκδοσης Διονύσιος Σολωμός, *Η Γυναίκα της Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 15. Βλ. επίσης και το σχόλιο του Peter Mackridge, *Dionisios Solomos*, Bristol Classical Press, U.K. 1989, σ. 34.

24. Ντίνου Κονόμου, ό.π., σ. 16. Βλ. επίσης Ελένη Τσαντσάνογλου, «Διονύσιος Σολωμός», ό.π., σ. 36.

25. Η αιχμηρή σατιρική γλώσσα του Κουτούζη ενδέχεται να αποτέλεσε για τον Σολωμό οδηγό και σε άλλα έργα του. Π.χ., είναι γνωστό ότι ο Κουτούζης σατίρισε με οξύτητα γυναίκες της αριστοκρατίας («Κοντέσσα Μιχαλίτσαινα») ή του λαού («Χαριάταινα»). Είναι πιθανόν αυτές οι σάτιρες να βοήθησαν τον Σολωμό στη σύνθεση της *Γυναίκας της Ζάκυνθος*.

26. Για να προλάβω τυχόν ενστάσεις διευκρινίζω πως λέγοντας στοιχεία παρωδίας δεν εννοώ σάτιρας: κοντά σε πολλά άλλα η παρωδία μπορεί να είναι απόρροια θαυμασμού ή υψηλού βαθμού οικειότητας.

27. Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Νικόλαος Κουτούζης», *Ζακύνθος Ανθών* Α 59 (1886) 74.

λούνταν στο νου του ποιητή και του Επτανησιώτη αναγνώστη του, η ειρωνεία εντείνεται περισσότερο δημιουργώντας ακόμη ένα νοηματικό επίπεδο.

Ο μονόλογος του Κουτούζη, γραμμένος σε σκληρή γλώσσα, εμπεριέχει διάφορους τόνους, που σχετίζονται με τη λειτουργία της σάτιρας. Ο σατιριστής παρουσιάζεται αμειλικτος, άλλοτε εκούσια, μειώνοντας δήθεν τον εαυτό του (στ. 87), άλλοτε φιλοσοφώντας (στ. 122-127), και χρησιμοποιεί ποικίλες τεχνικές — υπερβολή (στ. 206), καρικατούρα (στ. 171-174), γκροτέσκο (στ. 169-170) — κάνοντας τη σάτιρά του ιδιαίτερα δραστική. Κυρίως όμως η ενοποιητική δύναμη της ποιητικής φαντασίας του Σολωμού αναδεικνύεται μέσα από την τεχνική της αντιπαράθεσης: η κατάσταση του υπερφυσικού, του ονειρικού, μπορεί και ξετυλίγεται εδώ μαζί με ρεαλιστικές λεπτομέρειες που υπηρετούν την αληθοφάνεια της σάτιρας και εντείνουν την πειθώ του σατιριστή, ενώ παράλληλα χρεώνονται στο σατιρικό προσωπείο, δίνοντας στον ποιητή την απόσταση που πρέπει να διατηρεί ο δίκαιος κριτής.

Στέκοντας στο μεταίχμιο, ανάμεσα στην πρώιμη και την ώριμη περίοδο του έργου του Σολωμού, το σατιρικό *Όνειρο* μπορεί να μην ανταποκρίνεται σε ό,τι η Ελένη Τσαντσάνογλου ονόμασε «καλλιτεχνική αγωνία και αισθητικό προβληματισμό»²⁸, αλλά αποτελεί την πρώτη σοβαρή σατιρική σύνθεση του ποιητή, όπου ενορχηστρώνονται και χορδίζονται με δεξιοτεχνία διαφορετικοί ήχοι και προσωπεία, ειρωνικές νύξεις και στοιχεία παρωδίας με σκοπό όχι «την ξεφάντωση των φίλων», αλλά την κάθαρση μέσω της σάτιρας.

ΜΑΡΤΙΟΣ 1996

28. Ελένη Τσαντσάνογλου, «Διονύσιος Σολωμός», ό.π., σ. 15.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Το όνειρο

Εἰς τὴν ὥρα πού σκιασμένος
 Καὶ παράξενα ντυμένος
 Βγαίν' ὁ κλέφτης γιὰ νὰ κλέψη
 Κι' ὁ φονιάς γιὰ νὰ φονέψη—
 Σ' ἄλλους τόπους ἐννοῶ 5
 Κλεψιές, φόνους, κι' ὄχι ἐδῶ—
 Εἶδα ἐν' ὄνειρο μουρλό,
 Καὶ θὰ τὸ διηγηθῶ.

Μές στό νοῦ μου ἡ ψεσινή,
 Ἦ περίφημη θανή, 10
 Μίαν ἐντύπωση εἶχε ἀφήσει,
 Π' ὁ καιρός δὲ θὰ τὴ σβήση·
 Καὶ στὸν ὕπν' ὁ λογισμὸς μου
 Τὴν ξανάφερεν ὀμπρός μου.
 Στ' ὄνειρό μου ἀγρίκαα πάλι 15
 Τὸν παπὰ Τσετσέ νὰ ψάλλη,
 Μὲ τὴν τάξη τς Ἐκκλησίας·
 Ὅμως ἔκαν', ἐξ αἰτίας
 Τ' ὄνειρού μου τοῦ μουρλοῦ,
 Τὴ φωνὴ τοῦ κουνουπιοῦ. 20
 Πλῆθος ἐβλεπα λαμπάδες
 Καὶ καπίτολα· οἱ παπάδες,
 Τὰ φελόνια φορεμένα,
 Ποιὸς καινούρια, ποιὸς σχισμένα,

Σοβαρὰ περιπατώντας, 25
 Τὴ λιρόνα μελετώντας,
 Ζαστοχοῦν τὸν πεθαμένο
 Κι' ἔχουν τὸ κερί σβημένο.
 Ἐκαναν φωνές καὶ γέλια
 Τὰ παιδιά μὲ τὰ βατσέλια· 30
 Κι' ὁ καπνὸς τοῦ μοσχολίβανου
 Ἀπὸ τὰ λιβανιστήρια
 Ἐμπαινε στὰ παρεθύρια.

Στ. 6 Γιὰ τοὺς φόνους
 Οἱ στ. 21-29 μετὰ τοὺς στ. 29-33

Πολλοὶ ἀνθρώποι ἀκολουθοῦσαν
 Καὶ περίλυπα ἐτηροῦσαν, 35
 Γέρνοντας τὲς κεφαλές τους
 Καὶ μιλώντας γιὰ δουλειές τους.
 Ἄλλὰ στὰ καμπαναρία
 Δὲν εἶν' τέτοια ἀδιαφορία·
 Οἱ καμπάνες πλερωμένες 40
 Ἐκαναν σὰ βουρλισμένες.
 Κι' ἀφοῦ εἶδα, ἕνα πρὸς ἕνα,
 Οὔλα ἐκεῖα ποῦχα ἰδωμένα,
 Τρέχει τ' ὄνειρο καὶ μπαίνει
 Μέσα στὴ Φανερωμένη. 45

Ἦτανε στὴν ἐκκλησία
 Λίγο φῶς καὶ πολλὴ ἐρμία·
 Καὶ κοντὰ στὸ ξυλοκρέβατο
 Ζάφνου ἀγρίκησα νὰ βγῆ
 Ἐνα σκούξιμο μακρὺ. 50
 Ὅ,τι ἐλόγιασα πὼς θάναί
 Ἀπὸ τόσους ἕνας κάνε

Ποῦ ἐλυπήθηκε καὶ σκούζει...
 Νὰ σου ὁ ἴσκιος τοῦ Κουτούζη!
 Καθὼς πάντα ἐσνηθοῦσε, 55
 Ὅμορφα ροῦχα φοροῦσε,
 Κι' ἔδειχνε καμαρωτὰ
 Τὸ καπέλο του στραβά.
 Εἰς τὸ πονηρὸ του χεῖλο,
 Πῶσκιαζεν ὀχθρὸ καὶ φίλο, 60
 Ἐβλεπα μὲ θαυμασμὸ
 Ποῦχε ἀκόμα τὸ πικρὸ,
 Τὸ συνηθισμένο γέλιο,
 Ζαστοχώντας τὸ Βαγγέλιο·
 Ἐτριγύρισε κομμάτι 65
 Εἰς τοῦ Χάρου τὸ κρεβάτι·
 Ἄλλὰ βλέποντας ἐκεῖ
 Τὸ καπέλο, τὸ σπαθί,
 Ποῦν' σημεῖα τῆς ἀρχοντιάς,
 Ἐσταμάτησ' ὁ παπάς· 70

Στ. 34 Λίγοι ἀνθρώποι
 Στ. 62 Νᾶχη ἀκόμα τὸ πικρὸ

Και καλά κοιτάζοντάς τα
 Κι' ἄμορφα σηκώνοντάς τα
 Εἰς τὴν κάσα τὰ χτυπάει
 Και τ' ἀκόλουθ' ἀρχινάει
 Τὸ κορμί του συγχοσειώντας
 Και τὰ λόγια ἀργοπορώντας: 75

—«Καλὰ κάμαν και σ' τὰ βάλανε
 Ἐδῶ πάνου, ὅταν σ' ἐβγάλανε!
 Μὰ τὸ ναίς, ὁπού σου πρέπει,
 Εἰς τὴν ὕστερή σου σκέπη, 80
 Μπρός στὸν κόσμο νὰ κρατῆς
 Τὰ σημάδια τῆς τιμῆς!

Μ' αὐτὰ τὰ ἴδια ἐγὼ σέ εἶδα
 Ποὺ κυρίευες τὴν πατρίδα·
 Τὸ θυμοῦμαι (διμένανε!)... 85

Ἐπειδὴ δέ μ' ἀπομένανε,
 Ἐκαθόμουνα ὁ φτωχός
 Εἰς τὴ γάτα μου ὀμπρός,
 Κάνοντάς της χάιδια χίλια,
 Και σὰν ν' ἄκουε τῆς ἐμίλεια: 90

Μωρὴ γάτα, τί σου φαίνονται
 Τέτοια πράματα; ἀπομένονται;
 Νᾶν' ὁ Γιάννης εἰς τὸ σπίτι,
 Μὲ τὸν ἄλλο ξεκληροῖτη, 95

Στὴν καθίγλα νὰ προσμένουν
 Οὔλους τς ἄρχοντες ποὺ μπαίνουν
 Και ξανοίγουν, ἐνῶ σκύφτουνε
 Μὲ τὰ ταπεινὰ κεφάλια,
 Πλεξονιές και κατρογνάλια;
 Νιάι μου, νὰ σέ χαρῶ, 100

Ἐχω πίκρα και καημὸ
 Νὰ τοὺς βλέπω τσοὺ καημένους
 Κυριακάτικα ντυμένους
 Στὲς καθίγλες νὰ καθίζουν
 Και τὰ ροῦχα τους νὰ χρίζουν!— 105
 Τέτοια τση ἔλεγα· ἀλλὰ τώρα,
 Ὅπου σ' εὔρηκε ἡ κακῆώρα,
 Πές, ποιὰ στόματα σ' ἐκράξαν

Στ. 103-4 Κυριακάτικα ἀλλαμένους
 Μὲς στὶς λέρες νὰ καθίζουν

Και ποιὰ στήθη ἀναστενάξαν;
 Ἄ δέ σ' ἔκλαψαν, ἐγὼ 110
 Σὰν παπᾶς τσοὺ συχωρῶ.
 ὦ! φωνάξετε, Καιροί,
 Ποὺ τὸν εἶδετε κριτῆ,
 Τί καλὸ ἔχει γεναμένο,
 Κι' εὐθύς φεύγω και σωπαίνω!» 115
 —Ἔτσι λέοντας μεγαλώνει
 Τῆ φωνή του και θυμώνει:
 «Μὰ καλὸ ἔναι πλούσιος νᾶσαι,
 Και ποτὲ νὰ μὴ θυμᾶσαι 120
 Πῶς στοὺς δρόμους αἰλογᾶνε
 Κάποιοι μαῦροι ποὺ πεινᾶνε;
 Ὅταν ἐπλασαν τὰ χέρια,
 Ποὺ σκορπίσανε τ' ἀστέρια,
 Τοῦ θνητοῦ τὰ σωθικά,
 (Και τὰ πλάσανε καλά), 125
 Πρῶτ' ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα πάθια
 Τσοὺ ἔχουν βάλει τὴ Συμπάθεια·
 Και τὴν ἐδιώξες ἐσύ,
 Σὰν τὴ χήρα τὴ φτωχή,
 Ἄπ' τὴ νιότη σου τὴν πρώτη, 130
 Γιὰ νὰ βάλῃς τὴ Σκληρότη·
 Αὐτὴ σῶλεε νὰ ζητᾶς
 Τὸ ψωμί τῆς φτωχουλιᾶς,
 Και τὸ διάφορο νὰ θές
 Τρεῖς και τέσσερες φορές. 135
 Κι' ὁ φτωχός, ἀποριμένος,
 Σ' ἐσὲ ἔρχότουν τρομασμένος,
 Γιὰ νὰ πῆ μὲ τὸ θλιμμένο
 Χεῖλο: Τῶχω πλερωμένο!
 Και στὰ πόδια σου νὰ ρίξη 140
 Κλάψες μύριες, και νὰ δείξη
 Ἐχαμνὰ τὰ γερατεῖά του,
 Τὴ γυναῖκα, τὰ παιδιὰ του,
 Και τοῦ ροῦχου τὰ ξεσκλίδια·
 Και τοῦ ἀμόλας κερατίδια! 145
 Κι' ἔτσι δά, μὲ τέτοιους φόνους,
 Γιὰ σαράντα πέντε χρόνους,

Στ. 117 Τῆ φωνή του και θυμώνει (οἱ στ. 116-117 μετὰ τον στ. 113)

Στ. 136 Κι' ὁ φτωχός ὁ ἀποριμένος

Παντελῶς δὲν εἶναι θάμα,
 Μῆτε ἀλλόκοτο τὸ πρᾶμα,
 Ἄν ἐσύφθασες νὰ κρύψης, 150
 Ἄπ' τοὺς φόβους γιὰ νὰ λείψης,
 Τὸ σωρὸ τοῦ χρυσαφιοῦ σου
 Καὶ στές τράβες τοῦ σπιτιοῦ σου.
 Μὰ τῆς φτώχειας ἡ κατάρα,
 Δυστυχότατη τρομάρα, 155
 Θὰ πλακώσῃ τὴν ψυχὴ σου
 Σὰν ἡ πλάκα τὸ κορμί σου.
 Κοίτα ἂν εἶν' Δικαιοσύνη
 Ἐκεῖ πάνου, γιὰ νὰ κρῖνῃ!
 Δὲν ἠθέλησε ν' ἀφήσῃ 160
 Τὸ κορμί σου νὰ ψοφήσῃ
 Εἰσὲ δρόμο ἢ σὲ καλύβα,
 Μὰ στὴν κάμαρῃ τοῦ Σκλίβα!
 Ἐκεῖ σῶμενε νὰ φθάσῃς,
 Καὶ τὸ λογικὸ νὰ χάσῃς,— 165
 Τὸ παλιὸ τὸ σπίτι ἀφήνοντας,
 Εἰς τ' ὅποιο κάποιος ἐμπῆκε,
 Ποῦ πουλιὸ τοῦ δὲν ἐβγήκε.
 (Σκάψε, Ρώμα, γιὰ νὰ ἰδῆς
 Μὴ τὰ κόκαλά του βρῆς).— 170
 Ἐκεῖ, ἐνῶ σ' αὐτὸ τὸ σπίτι
 Ἐκοπίαζες μὲ τὴ μύτη,
 Κάνοντας σὰν τὰ παιδάκια,
 Ὅταν φκιάνουν φυσουνάκια,
 Σοῦ σηκῶναν κάποιοι τσάφοι 175
 Τὸ κλεμμένο τὸ χρυσάφι·
 Ἐκεῖ ἐστέκαν, ἐνῶ σῶβγαине
 Τοῦ θανάτου ὁ γογγυσμός,
 Τὸν ἀγκρίκουναν, κι' ἐτρέμανε
 Μὴ δὲν ἦτανε ὁ στερνός. 180
 Κάνε ἐμπόρειες ἀπ' τὸ βιό σου,
 Ἐπειτ' ἀπ' τὸ θάνατό σου
 Καὶ τῆς φτωχουλιᾶς ν' ἀφήσῃς
 Καὶ τὰ στόματα νὰ κλείσῃς.
 Ἄλλὰ ὁ Διάολος ἐφάνηκε 185
 Στὸ πλευρό σου ἀδερφικᾶτα,

Στ. 164 Ἐκεῖ σῶμελλε

Στ. 176 Τὸ κλεμμένο σου χρυσάφι

Ὅταν ἐγραφεσ τὴ διάτα·
 Καὶ τὸ χέρι σου τηρώντας
 Καὶ σκληρὰ χαμογελώντας, 190
 Ἐτραγούδουνε: ὦ φτωχοί,
 Ποῦ γυρεύετε ψωμί,
 Κάθε λύπη τώρα ἀφήστε
 Καὶ σὲ λίγο θὰ πλουτίστε·
 Γραικοὶ σκλάβοι, ἀκαρτερεῖτε· 195
 Γιατ' εὐθύς θὰ λυτρωθῆτε·
 Τὲς καδίνες θὰ πετάξτε,
 Εἰς τὴ Ζάκυνθο ν' ἀράξτε,
 Εἰς τὸ μνήμα του νὰ ὀρμήστε
 Καὶ τὴν πλάκα νὰ φιλήστε.— 200
 Κι' ἔτσι μ' ὄλο σου τ' ἀσήμι
 Μνέσκεις ἀκλαφτο ψοφίμι·
 Ὅπως ἔζησες πεθαίνεις
 Κι' ἐκεῖ μέσα ὁ ἴδιος μένεις,
 Μὲ ξεμυτερὰ τὰ νύχια 205
 Μαθημένα στὰ προστύχια·
 Θέλω νὰ σὲ ἰδῶ, σκυλί!

Κι' ἔτσι λέοντας, τὸ σπαθί,
 Τὸ καπέλο, τοῦ πετάει,
 Καὶ στὴν κάσα εὐθύς χουμάει· 210
 Ὁ παπᾶς ἐκεῖ γυρμένος
 Καὶ στὰ χεῖλα του ἀφροισμένος
 Πολεμάει νὰ τὴν ἀνοιξῇ·
 Κι' ὅ,τι ἀρχίνησε νὰ τριῖξῃ,
 Ἐγὼ πῶλεα μὴν ὀρμήσῃ 215
 Καὶ τὸ λείψανο χτυπήσῃ,
 Τρέχω γλήγορα κοντὰ
 Γιὰ νὰ πῶ: Μωρὲ παπά!
 Εἶναι ὁ μαῦρος πεθαμένος!
 Ἄλλὰ ἐξύπνησα ἰδρωμένος.

(1826)

Στ. 201 Ἄκλαφτο ἔμεινες ψοφίμι